

Розділ 3

ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

ФЕНОМЕН ІДЕОЛОГІЇ ТА ЙОГО НАУКОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Семантика самого терміна «ідеологія» з часів, коли 1796 року його, як вважається, вперше запропонував Дестютт де Трасі у своєму творі «Проект елементів ідеології»¹, пережила істотну еволюцію. У де Трасі ідеологією називалася сенсуалістична теорія про походження, взаємодію і розвиток ідей, яка лише частково прикладалася до соціального буття і соціальної поведінки людей. Сьогодні й у науковій літературі, й у публічному дискурсі цей термін використовують у доволі різних сферах та значеннях, проте головню - у контексті суспільствознавчої тематики. Тут під ідеологією загалом розуміють певний ансамбль поглядів та ідей, через який відбувається групове усвідомлення, пояснення і оцінка дійсності (передусім - соціальної), мотивів і завдань соціальної діяльності, поведінки, комунікації тощо. Нині є загальноновизнаним, що такого роду системоутворюючі елементи виникають у суспільстві разом із його появою і є умовою самого його існування.

З даної проблематики існує обшир літератури, проте розмаїття дефініцій феномену ідеології, що зустрічаємо у ній, зумовлене скоріше різницею теоретико-методологічних підходів і акцентуацією уваги на окремих аспектах явища, аніж незгодою у трактуванні його сутнісних рис. Тому доволі нескладно вивести коректне узагальнююче визначення такого роду: ідеологія - це одна з форм суспільної (вужче - політичної) свідомості, яка виступає як концептуально оформлена (і нерідко - теоретично обґрунтована) система уявлень, оціночних суджень, ідей тощо,

¹ *Современный* политологический словарь. - М.: NOTA BENE, 2000. - С. 289.

що відображає інтереси та світогляд людей, соціальних груп, партій, держави та інших суб'єктів політичного процесу.

Як така ідеологія є інтегративним феноменом, пов'язаним як із суто раціонально-свідомісною, так і з ментально-психологічною сферами життя соціуму. Тому їй належить розглядати не просто як елемент суспільної свідомості, а й у ширшому соціокультурному контексті - як безпосередній продукт і суспільно-політичної, і водночас духовно-культурної діяльності суспільства. За самою своєю природою ідеологія не є плодом лише «чистої» розумової рефлексії і наукового пізнання, вона завжди - результат «теоретичного усвідомлення крізь призму соціальних інтересів та самосвідомості»², і це - її фундаментальна властивість. Якщо наука - це знання, то ідеологія, будучи відсторонено-теоретичною за формою й емоційно-утилітарною за змістом, являє собою цілком нову якість, а саме синтез знання і ставлення, раціонального та ірраціонального, науково доведених і цілком довільних тверджень. Як така вона неминуче «викривлює» та міфологізує дійсність, відображаючи й обґрунтовуючи чийсь суб'єктивну позицію. Мабуть, саме ця властивість ідеології дозволила Дж. Елстеру звести її визначення до «набору уявлень чи цінностей, які пояснюються свідомими та неусвідомленими інтересами чи становищем певної соціальної групи»³.

Іще одною фундаментальною рисою ідеології є її «руководність». Мається на увазі те, що ідеологічний концепт як такий ніколи (на відміну від інших елементів культури чи масової свідомості) не виникає стихійно, а завжди є результатом цілеспрямованих зусиль окремих людей: теоретиків, політиків, мислячих представників соціальних груп, тобто - ідеологів. Означений концепт може створюватися і за наявності адекватного запиту «знизу», з боку суспільства, і без такого запиту, скажімо, з метою гальванізації відповідних суспільних настроїв, проте у будь-якому разі об'єктивно він виступає інструментом соціальної

² *Психологія масової політичної свідомості та поведінки* / Відп. ред. В. Васютинський. - К.: ДОК-К, 1997.- [http://politicon.iatp.org.ua/Library/vas/titlemas%20svid.htm]. - С. 24.

³ *Elster J. Belief, Bias and Ideology // Rationality and relativism.* - Oxford, 1982. - P. 123.

інженерії, а отже, несе у собі певний маніпулятивний потенціал. Недарма один з найавторитетніших дослідників ідеології К. Мангейм убачав її основну соціальну роль саме у «маніпулюванні й управлінні людьми шляхом впливу на їх свідомість»⁴.

Таким чином, ідеологія є активним, експансіоністським елементом суспільної свідомості й політичного дискурсу. Функціонування ідеологій у соціумі пов'язане не тільки із виникненням за визначенням необ'єктивних, «випрямляючих» соціальну дійсність концептів та спрямувань, але і з їхньою «боротьбою за владу» у нетрях масової свідомості. Як абсолютно слушно підкреслює В. Васютинський, «...політична ідеологія відразу намагається стати масовою свідомістю, «передати» свій зміст політичній психології... Тому ідеологія є одним із найважливіших чинників, які постійно порушують основну прагматично-орієнтвальну функцію соціально-політичного пізнання»⁵.

Потрібно сказати, що неоднозначність і завжди актуальна небезпечність ідеології як суспільно-політичного феномену із самого початку зумовила переважно критичне ставлення до неї з боку інтелектуалів. Так, досить давньою є традиція інтерпретації ідеології як безплідного, абстрактного теоретизування, поверхневої, «хибної» свідомості, виведеної з «чистого мислення», а не з емпіричного позитивного знання і реальних суспільно-політичних умов. Зокрема такий погляд був поширений в інтелектуальних колах Франції першої третини ХІХ ст. Про ідеологію як про «кристалізацію хибної свідомості» говорив уже у суто соціальному контексті В. Парето, співзвучні міркування зустрічаємо у ранніх К. Маркса і Ф. Енгельса.

Події ХХ ст., небезпідставно названого «століттям ідеологій» і позначеного небаченим раніше за масштабами поширенням універсалістських ідеологічних систем (марксизм-ленінізм, маоїзм, нацизм, фашизм у декотрих з його національних версій, ліберально-демократична система), виникненням потужних та агресивних ідеократичних режимів, тоталітаризму як суспільно-

⁴ Мангейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. - М., 1994. - С. 36.

⁵ Психологія масової політичної свідомості та поведінки. - С. 24.

політичного феномену, а також двома безпрецедентно кровопролитними (і обґрунтованими ідеологічно) світовими війнами та багатьма іншими катаклізмами, спричинили появу цілої серії нових «антиідеологічних» рефлексій та рецептів - від пошуку шляхів подолання «ідеологічного способу свідомості» до утопічних закликів «деідеологізувати соціальну практику».

Наведемо лише деякі з критичних інтерпретацій ідеології цього періоду. «Коллективним засліпленням», що стоїть на заваді соціальному пізнанню і тому має бути нівельоване як соціальний феномен, «видалене» із суспільної практики, вважав ідеологію Ю. Габермас (характерним для франкфуртської школи взагалі було визначати як ідеологію будь-яке тлумачення дійсності, де інтерпретація реальності є ціннісно вартіснішою за факти); Р. Барт у 1950-х роках писав про «ідеологічну брехню», в яку «преса, мистецтво і здоровий глузд постійно обряджають реальність»⁶. Також ідеологію називали «добровільною містифікацією», «феноменом, що займає проміжний стан між простою брехнею і теоретично хибно структурованою точкою зору»⁷ (К. Мангейм); «невпізною брехнею» (Б.-А. Леві); «секуляризованою релігією» (Д. Белл); «ерзац-релігією» (У. Матц).

Необхідність і можливість подолання ідеологізації суспільства та політики як однозначно негативного і застарілого явища послідовно обґрунтовувалася в контексті розробки перших «теорій модернізації», що виникли на переважно англосаксонському ґрунті у 50-60-х роках ХХ ст. (Р. Арон, У. Ростоу, С. Ліпсет, Д. Белл та ін.). З точки зору прибічників цієї школи ідеологічна детермінованість суспільного і особливо державно-політичного життя розглядалася як атрибут недемократичних і неліберальних (традиційних) суспільств. Проте, на їхню думку, результируючий вектор політичного розвитку будь-якого соціуму - це завжди рух від традиційного до модерного типу суспільства (що, власне, і складає процес модернізації), а кінцевим результатом цього руху в аспекті політичної системи є встановлення

⁶ Барт Р. Мифологии. - М., 1996. - С. 55.

⁷ Мангейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. - М., 1994. - С. 38.

ліберальної демократії з її максимальним ідеологічним плюралізмом, що, в ідеалі, дорівнює деідеологізації суспільства.

Цікаво відзначити, що хоча такого роду сприйняття ідеології у європейському та американському суспільствознавстві досягло піку популярності приблизно у 60-х роках і явно пішло на спад уже в 70-х, коли акценти стали робитися на визнанні об'єктивної неминучості й конструктивній ролі ідеології, хвиля захоплення проектами «деідеологізації» не оминула наприкінці 80-х і особливо у 90-х роках пострадянських країн. Щодо України цього періоду, то у її суспільній думці і навіть науковому дискурсі саме поняття «ідеологія» було значною мірою маргіналізоване й дискредитоване; нерідко вона інтерпретувалася лише як інструмент, за допомогою якого політичні еліти маніпулюють масами. Тут, як свого часу і на Заході, доволі популярною була думка про можливість і навіть необхідність нової «деідеологізації» суспільства.

Без сумніву, у пострадянських умовах цей теоретичний радикалізм не в останню чергу являв собою реакцію на державну політику керівництва СРСР, яке завжди надавало ідеології явно гіпертрофованого значення, зробивши пропаганду та інші форми корекції масової свідомості одним з основних інструментів володарювання та консолідації суспільства. Наслідки перманентних намагань штучно підпорядкувати всі форми та сфери соціальної практики аж до приватного життя громадян максимум «єдино вірної» радянської ідеології добре відомі. Зрештою, історія не тільки СРСР, але й інших ідеократичних та тоталітарних режимів новітнього часу свідчить, наскільки безперспективними і водночас небезпечними можуть бути усілякі намагання наділити ідеологію непритаманними їй якостями і соціальними функціями і жорстко детермінувати усе розмаїття життя суспільства, керуючись абстрактною, статичною ідеологічною схемою. Тотальна ідеологізація, очевидно, так само неможлива, як і повна деідеологізація.

Практика свідчить, що «гіперідеологізація» досить швидко призводить до деградації політичної сфери, робить її нездатною оперативно й адекватно реагувати на потреби та запити суспільства. Водночас інша крайність - мінімізація «присутності» ідеології

у політичному процесі неминуче породжуватиме вакуум у системі суспільно-політичних орієнтацій та регуляцій, позбавлятиме політику суспільно значущих сенсів та мотивацій, соціальних та духовних ресурсів.

У будь-якому разі, ідеологія - це одна з ключових організаційних, регулятивно-контролюючих систем, що скеровують і забезпечують утворення та існування людських спільнот. Ідеологічні конструкти формуються та існують у соціумах й соціальних групах цілком незалежно від нашого бажання. Наявність власного ансамблю ідеологічних положень та максимум, який констатує і формулює колективну ідентичність певної суспільної групи, а також фіксує її місце та роль у системі соціальних відносин, є обов'язковою підставою самого існування такої спільноти. Як суспільний феномен ідеологія генетично поєднує в собі науково-теоретичну і суб'єктивно-оціночну інтерпретації дійсності, у цьому сенсі вона є інтегральним, якісно іншим утворенням, що, як справедливо підкреслює український вчений П. Ситник, «не тотожне науковому пізнанню», але й «не зводиться до системи цінностей»⁸.

За своєю сутністю та інтенціями ідеологія найтісніше пов'язана з політичною сферою суспільства. Як елемент, без якого немислимою є політична свідомість суспільства, вона оформлює політичний процес, концептуалізує його, наділяє відповідним чином вербалізованою системою ідеалів та символів, надає йому відповідного етично-ціннісного навантаження. У вигляді ідеологій і на їхньому концептуальному ґрунті формуються політичні завдання, визначаються механізми, засоби та соціальні суб'єкти. Ідеологія завжди була також одним з основних інструментів суспільно-політичної мобілізації мас.

Із самих властивостей ідеології впливає її функціональна амбівалентність, здатність слугувати як впорядковуючо-конструктивним чинником, так і (особливо за наявності «недоброї волі» ідеологів), інструментом свідомої містифікації та маніпу-

⁸ Ситник П., Дербак А. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. - К.: НІСД, 2004. (Сер. «Гуманітарна політика і духовна культура» - Вип. 4). - С. 173.

лювання заради досягнення власних інтересів за рахунок загальносуспільних. Ця особливість ідеології завжди породжує діаметрально протилежне ставлення до неї.

Ідеологія - невідмінний та універсальний системоутворюючий чинник соціального буття і політичного процесу, проте об'єктивно він має свої межі адекватної суспільної дії, будь-який вихід за які призводить до порушення балансу і патологічних змін у функціонуванні соціальних організмів.

Варто спеціально зупинитися на соціальних функціях ідеології, у яких резюмується специфіка її як чинника суспільно-політичного життя. Серед функцій ідеології найчастіше виділяють такі:

- *пізнавальну*: в ідеологічній палітрі суспільства завжди адекватно відображені його основні поточні параметри - соціально-класова структура, майнова, етнічна, регіональна тощо диференціація, рівень консолідації суспільства, громадянського замирення, соціальної мобілізації, оптимізму щодо майбутнього тощо;

- *репрезентативну*: у прямий чи непрямий спосіб маніфестує фактичні інтереси та інтенції суб'єктів політичного процесу і - у низці випадків - соціальних груп певного соціуму;

- *ціннісно-прогностичну*: пропонує й обґрунтовує оптимальну суспільно-політичну модель, апелюючи до певної системи цінностей, частіше за все у кореляції з поточними характеристиками та тенденціями розвитку соціуму;

- *цілепокладальну або моделюючо-конструктивну*: формулює відповідну програму дій із визначенням засобів, шляхів, суб'єктів та механізмів досягнення наміченого суспільного ідеалу;

- *консолідуючу*: об'єднує людей навколо певних ідеалів та пов'язаних з ними політичних завдань, сприяючи структуризації та диференціації суспільства;

- *спонукальну (мобілізуючу)*: ідеології притаманно бути стимулятором колективної волі до політичної дії⁹.

Тільки у формі ідеології як системи поглядів та ідей, що відображають основні національні цінності та інтереси, їхню

⁹ Ситник П., Дербак А. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. - К.: НІСД, 2004. (Сер. «Гуманітарна політика і духовна культура» - Вип. 4). - С. 172-173.

взаємодію та засоби реалізації, національна ідея може достатньо глибоко та надійно увійти у масову свідомість, визначити форми та зміст повсякденної практики суспільного життя. Ефективна загальнонаціональна ідеологія є основним гарантом виходу саморефлексії суспільства на якісно новий рівень, підставою та інструментом подальшого розвитку самосвідомості нації.

Потрібно цілковито погодитись із В. Васютинським, коли він пише, що «...істини, які не викликають у суспільстві заперечень, не стають предметом обговорення, а відтак і не набувають ідеологічного забарвлення. Ідеологія стає можливою тоді, коли існує предмет дискусії»¹⁰. У контексті проблематики *загальнонаціональної* ідеології цю слушну думку, однак, можна було б дещо розвинути й скоригувати.

Будь-яка з ідеологій ґрунтується на комплексі тверджень, які трактуються нею як незаперечні, хоча, як правило, підтримуються лише частиною суспільства. Властиво, саме вони (твердження) і формують проблематику тієї суспільної дискусії, про яку говорить В. Васютинський. Із суто абстрактної точки зору діапазон інтерпретацій поточних та ключових проблем соціального буття в цій дискусії може бути безмежно широким, але на практиці повинен обмежуватись (і зазвичай обмежується) духовно-смысловим полем самого суспільства, його історією, традиціями, етичними настановами тощо. (Наприклад, важко собі уявити, скажімо, нацистський рух із відповідною пропагандою у сучасній Україні.)

Фундаментальною властивістю загальнонаціональної ідеології, яка відрізняє її від інших ідеологій, якраз і є те, що вона являє собою не просто певним чином концептуалізовану вербалізацію політичних інтересів якоїсь із соціальних груп, партій чи навіть держави (як політичного актора), а так би мовити, «ідеологію ідеологій». У ній має бути сформульований певний комплекс самоочевидних для громадян нормативних тверджень, які не підлягають обговоренню, легітимізовані духовно-етичні норми, зміст, стиль, завдання і мотивації соціально-політичного життя *всього* суспільства. Таким чином, однією з найважливіших функцій загальнонаціональної ідеології є встановлення та конституювання

¹⁰ *Психологія* масової політичної свідомості та поведінки. - С. 26.

відповідних правил гри, моральних та культурних табу, тобто певного «сміслового поля», у рамках якого розгортається як політичний процес, так і повсякденне, буденне життя даного соціуму.

Із точки зору внутрішньої структури загальнонаціональна ідеологія є складним та багаторівневим явищем. Її творить велика кількість елементів - від системи національних символів (вони слугують для кожного громадянина свого роду ідентифікаційними маркерами спільноти, до якої він належить і постійно асоціюються в його свідомості із основними мотиваціями та обґрунтуваннями цієї належності) до міцно вкорінених у масову свідомість стереотипізованих уявлень про національний характер та чесноти, історичний шлях нації (який завжди тією чи іншою мірою є символічним і сакралізованим), її поточне становище у світі, майбутнє тощо.

Такого роду ідеологічні ансамблі є (або мають бути) «у розпорядженні» суспільства будь-якої країни, оскільки без загальнонаціональної ідеології жодне суспільство не проіснує довго.

ІДЕОЛОГІЯ ТА СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Ідеологічна палітра сучасної України є надзвичайно різнобарвною і розмаїтою, але у цьому калейдоскопі доктрин та ідей нема поки жодної, яка б набула значення загальнонаціональної консолідуючої та мобілізуючої сили. Навпаки, українці демонструють досить таки апатичне ставлення до абсолютної більшості ідейно-ціннісних моделей, пропонованих політиками та інтелектуалами. У цьому сенсі наше суспільство досі перебуває у стані т. зв. «аномії»* - проміжній фазі розвитку, своєрідній «мертвій зоні», коли старі ціннісні орієнтації, моделі соціальної поведінки, ідеологічні настанови вже дискредитовані або неактуальні, а нові ще не сформовані остаточно.

* Термін, уперше запропонований Е. Дюркгеймом у відомій студії «Самогубство: соціологічне дослідження» (*Le suicide: Etude de sociologie*, 1897) для визначення одного з соціокультурних чинників, що сприяє збільшенню кількості самогубств у суспільстві. У Е. Дюркгейма аномія - це падіння авторитету тих моральних норм, що регулюють і скеровують задоволення потреб індивіда у соціумі. Такого роду етичний вакуум, за Дюркгеймом, завжди виникає у перехідні періоди. Приблизно у цьому значенні термін досі широко використовується у дослідженнях із проблем соціальної дезінтеграції.

Нижче ми на основі соціологічних та демографічних даних спробуємо визначити, у яких своїх аспектах масова свідомість і соціальне життя найбільше потерпають від цього ідейно-ціннісного (власне-ідеологічного) «вакууму» і, базуючись на аналізі цих даних, запропонувати низку міркувань щодо концептуального змісту, напрямів формування та механізмів упровадження ідеологічних конструктів, які б задовольнили відповідні потреби українського суспільства.

Соціологічні дані*

Надзвичайно промовистими є дані всеукраїнського моніторингу 2004 року щодо наявності спільних (об'єднуючих) норм та цінностей у сучасному українському суспільстві. Запропоновані варіанти відповіді на запитання: «Що, на Вашу думку, не викликає сумнівів і поділяється більшістю громадян України?» розподілилися у порядку убавання кількості набраних голосів таким чином: суспільні норми моралі, релігійні канони, конституційні норми, закони, висновки сучасних природничих наук, повідомлення національних інформаційних каналів, висновки сучасних соціальних наук, міркування моральних авторитетів нації, повідомлення закордонних інформангентств, офіційні заяви вищих чиновників та політиків, інше. Особливо цікавим є те, що жодна з позицій не набрала більше 25,6 %, зате кількість респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю, склала 42,4 %. З цих цифр випливає, що в українському суспільстві існує гострий дефіцит чітко сформульованих, загальновизнаних і справді консолідуючих громадян цінностей, ідеалів та сенсів¹¹.

* Масив використаних нижче соціологічних та статистичних даних хронологічно охоплює переважно період з 1994 по 2004 рр. і містить досить фрагментарну інформацію про, без сумніву, значні зміни у настроях українського суспільства під час і після останньої президентської кампанії та «Помаранчевої революції». Утім, для нашого дослідження дані цієї доби мають, очевидно, другорядну цінність, оскільки нас цікавить передусім українська *повсякденність*, буденна багаторічна динаміка морально-психологічного стану, ціннісних пріоритетів тощо українського суспільства, через яку найбільш адекватно маніфестується консервативна складова масової свідомості соціуму.

¹¹ *Паращевін М.* Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 449.

Опитування 1994-2005 рр. фіксують також високий (у середньому 30-40 %) рівень незадоволеності як функціональністю норм та цінностей, що побутують у суспільстві, так і ступенем взаєморозуміння і щирості між людьми. Загалом серед громадян фіксується високий ступінь зацікавленості у сприятливому морально-психологічному кліматі в суспільстві. За даними 2003 р., 40,8 % опитаних визначили це як скоріше важливе, а 42,3 % - як дуже важливе. Іще більшим був відсоток таких відповідей у 2004 році¹². Водночас спостерігається наявність значної «прірви» між цими суспільними запитами і тим досить негативним образом українського суспільства (і, зокрема, його соціально-психологічної аури) що склався у масовій свідомості. На тлі економічних негараздів, корупції, зубожіння й невпевненості у майбутньому (найприкметніші, за опитуваннями, риси української повсякденності) почуттями, що об'єднують людей у суспільстві, більшість респондентів вважають передусім усвідомлення спільних труднощів життя, невдоволеність владою, відчуття втрати «нормального» формату існування, скептицизм і тривогу щодо майбутнього України¹³.

За останні роки у суспільстві набула (не без активної участі мас-медіа) значного поширення абсолютно непритаманна українській духовності філософія примітивного прагматизму і свого роду побутового цинізму (підпорядкованість всіх моральних норм економічній вигоді, принцип «кожен сам за себе» тощо). Тривожною реальністю став високий рівень «атомізації» нашого соціуму, наростання відчуження і взаємної недовіри між громадянами. Виразним показником неблагополуччя у цій сфері видається, зокрема надто значна - удвічі-утричі - різниця між показниками довіри громадян до свого найближчого оточення (родина, друзі) й до інших співвітчизників. При цьому значно більш недовірливою та індивідуалістично налаштованою, ніж інші вікові групи, є українська молодь¹⁴.

¹² Сохань Л. Соціально-психологічна аура особистості: цивілізаційний вимір // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 430-431.

¹³ Там само.

¹⁴ Паращевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. -- С. 451-453.

Водночас треба наголосити, що соціологічні дослідження фіксують стабільну позитивну динаміку цих показників протягом 1994-2004 рр.: кількість опитаних, які на запитання «Чи довіряєте Ви співвітчизникам?» дали негативну відповідь, за десять років істотно не змінилася (загалом - 18,7 % у 1994 році і 18 % у 2004 році), зате значуще збільшився відсоток тих, хто довіряє або схильний довіряти співгромадянам - 39,5 % у 2004 році проти 30,2 % у 1994 році¹⁵. Найлогічнішим було б пов'язати це суттєве покращання ситуації із процесами соціально-психологічної адаптації громадян до нових умов і зокрема з прогресом у засвоєнні нових соціальних цінностей та моделей поведінки, виробленням адекватних соціальним реаліям форм ділових стосунків, побутового спілкування тощо. У такому разі ми бачимо не чергове спорадичне коливання настроїв, а тенденцію, що спирається на постійно діючі чинники і, отже, повинна зберігатися.

Разом з тим симптоматично, що українці бачать дуже мало моральних авторитетів серед своїх співвітчизників, причому це стосується як представників влади, так і найближчого оточення (родичі, знайомі, сусіди, колеги)¹⁶. Уже традиційним стало скептичне ставлення до влади і до державних службовців (чиновників), низький рівень довіри до державних інститутів (як вищих, так і місцевих) та політичних партій, і, навпаки, - високий ступінь відчуженості між владою і суспільством.

Вартими уваги у зв'язку із нашою проблематикою є зміни в ієрархії ціннісних пріоритетів населення України протягом останніх років. Нижче ми наведемо деякі дані, отримані відділом соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України за сприяння соціологічної та маркетингової служби «Соціс» у результаті чотирьох репрезентативних загальнонаціональних опитувань 1991, 1994, 1997 і 2000 років.

Перші рядки шкали ціннісних відданостей громадян України стабільно займають т. зв. «вітальні цінності», а саме: особисте здоров'я, матеріальна забезпеченість, благополуччя власних дітей, міцна сім'я і загальний хороший стан у країні. При

¹⁵ *Українське суспільство 1994-2004.* - С. 600.

¹⁶ Там само. - С. 432-433.

цьому до 2000 р. індекс їх значущості істотно зріс¹⁷. У принципі такі домінанти видаються абсолютно природними, особливо в умовах масштабних суспільних трансформацій та затяжної кризи, коли первинні соціальні структури (сім'я, діти, родичі) сприймаються як єдиний оазис стабільності й сенсу.

Значно більш специфічною й промовистою є динаміка «невітальних» цінностей. Протягом досліджуваного періоду (1991-2000 рр.) вони зберігали у середньому досить невисокий рейтинг. Певну тенденцію до зростання демонструє лише група цінностей, пов'язаних із можливістю соціально-статусної, економічної та професійної самореалізації особистості (створення у суспільстві рівних можливостей для всіх, цікава робота, суспільне визнання, відсутність різкого соціального розшарування, ефективна робота за фахом). Ближче до 2000 року ці пріоритети займають «напівпериферійну» позицію. Зате на периферію протягом 90-х років остаточно змістилися цінності ринкової демократії та громадянсько-політичні свободи (можливість критики і демократичного контролю владних структур, вільного висловлювання політичних та інших думок, підприємницької ініціативи, участі у новостворених громадсько-політичних об'єднаннях, партіях і організаціях), політичний суверенітет республіки, а також блок суто гуманітарних цінностей (рівень освіти, культури, національно-культурне відродження тощо)¹⁸.

А. Ручка, коментуючи таку структуру ціннісних пріоритетів українських громадян, пов'язує домінування у ній вітальних цінностей із «скрутною життєвою ситуацією людей» і нестачею у задоволенні «утилітарних чи прагматичних потреб та інтересів». Підвищення ж рейтингу «невітальних» цінностей дослідник ставить у пряму залежність від рівня реалізації вітальних¹⁹. Такі міркування викликають певні застереження.

По-перше, серед «невітальних» цінностей, пропонованих у наведених вище матеріалах опитування, можна виділити цілу групу таких, що набувають статусу цінності у першу чергу в

¹⁷ Див.: Ручка А. Динаміка ціннісних відданостей населення України: 1999-2000 роки // Соціокультурні ідентичності та практики. - С. 182.

¹⁸ Там само. - С. 184.

¹⁹ Там само. - С. 184-185.

якості умови реалізації вітальних. Це, наприклад, «можливість критики і демократичного контролю владних структур», «можливість підприємницької ініціативи» чи «участь у новостворених суспільно-політичних об'єднаннях, партіях та організаціях». Ці уподобання скупчилися у нижніх рядках ціннісної шкали вочевидь не через «скрутну життєву ситуацію людей», навпаки, вищенаведена - не що інше, як механізми та засоби виходу з такої ситуації. Але вони не сприймаються респондентами як такі (чи принаймні не як основні з таких), і причина тут може бути двоїстою: або справа у соціально-психологічній неадаптованості та інерційності соціальної поведінки громадян, або ці механізми є об'єктивно не-реалістичними чи неефективними в умовах сучасної України. Утім, пропонувані пояснення перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку, і рація, треба думати, є в обох. У будь-якому разі таку конфігурацію ціннісних відданостей логічніше пов'язати насамперед з ментально-психологічними та інституціональними, а не із суто матеріальними чинниками.

По-друге, далеко небезспірним видається самий підхід, згідно з яким умовою сприйняття особистістю культурних цінностей та суспільних ідеалів є попереднє задоволення матеріальних потреб. Вітальні цінності, що стоять на перших місцях у наведених щойно результатах дослідження, мабуть, із необхідністю посядуть їх і при опитуванні у будь-якому іншому соціумі. Уважати міцне здоров'я, родину і благополуччя власних дітей важливішим за політичний суверенітет республіки, відсутність різкого соціального розшарування і навіть ефективну роботу за фахом є як мінімум абсолютно нормальним для пересічного громадянина.

По-третє, щодо стабільно низьких індексів невітальних цінностей, то суттєво, які саме з них пропонуються оцінити в опитуванні, оскільки практично всі вони є демократично-ліберальними (див. вище). Між тим загальновідомо, наскільки специфічними, болісними і неоднозначними є процеси інтерполяції західних цінностей на пострадянські умови і масову свідомість. Тому доречним було б дійти висновку не про низький рівень відданості населення України невітальним цінностям узагалі, а про складнощі у засвоєнні ним демократичних та ліберальних ідей, етичних пріоритетів і моделей поведінки.

Сприйняття українським суспільством Заходу та його цінностей має свої особливості й свою динаміку. За період з 1997 по 2000 роки статистично значуще збільшився індекс етнокультурної дистанції щодо представників т. зв. «розвинених країн»: американців, французів, італійців, німців, англійців. Відповідно, істотно зросла й частка тих, хто сприймає як чужі культурні цінності цих народів²⁰. Більше того, на запитання «Чи згодні Ви з тим, що вплив Заходу загрожує нашим культурним традиціям і цінностям?» позитивну відповідь у 1994 році дали 39 % респондентів, у той час як у 2000 р. - вже 49 % (практично кожний другий!). Негативну відповідь на це питання у 2000 році дали 24 % опитаних (у 1994 р. - 30 %), 27 % не змогли визначитись (у 1994 р. - 30 %)²¹. Помітно зменшилася за цей період і кількість згодних із тим, що «Україні є чого повчитися у Заході, коли йдеться про політичну демократію та ринкову економіку»: 71 % у 2000 році проти 63 % у 1994 р.²².

Такі тенденції Л. Скокова справедливо пояснює масовим розчаруванням у політиці «демократичних перетворень» та «ринкових реформ», яка асоціюється у населення саме із західними цінностями і способом життя, а також механізмами компенсаторності, що спрацювали у суспільстві «як захисна реакція на усвідомлення цивілізаційної упослідженості, тривалу нездатність суспільства в цілому до позитивних перетворень»²³. Так чи інакше поряд з визнанням значущості західного досвіду та цінностей у свідомості громадян міцно утвердилося їх сприйняття як «чужих» і навіть загрозових для вітчизняної культури і традицій. Тобто у масовій свідомості українського суспільства досі неподоланою є амбівалентність в інтерпретації навіть фундаментальних ідейно-ціннісних максим соціального життя; не дивно, що у суспільстві панує дезорієнтованість стосовно уявлень про напрями подальшого розвитку, а відтак, і образу майбутнього.

²⁰ Див.: Скокова Л. Виміри відкритості сучасного українського суспільства // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. - С. 173. Тут і далі авторка наводить матеріали моніторингів відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України 1994, 1997 та 2000 рр.

²¹ Там само.

²² Там само. - С. 174.

²³ Там само. - С. 173.

Щодо того, як розклалися результати опитувань за віковим критерієм, то можна з великим ступенем ймовірності твердити, що проти «впливу Заходу» виступили головним чином люди старшого та середнього покоління.

Підсумовуючи, можна констатувати, що протягом останнього десятиліття в Україні стабільно зберігається дефіцит солідарності, довіри до державних інститутів, взаємної довіри, горизонтальних зв'язків у суспільстві, спільних цінностей і завдань, прогресує *замикання на соціальному мікросередовищі* (родина, сусіди тощо); побутова, повсякденна мораль лишається хіба не єдиним нездевальвованим соціально значущим ціннісним стрижнем. Мотивації більш високого гатунку (усталена, легітимована загальносуспільна ієрархія статусів та ролей, цілей та ідеалів, обґрунтування патріотичних почуттів, національної гордості, ясна приваблива картина країни і народу в його поступі з минулого у майбутнє тощо) лишаються поки напівсформованими, несформованими зовсім, подекуди ж підмінюються вочевидь деструктивними «зразками», пропонованими глобальною масовою культурою.

У суспільстві досить сильними залишаються патерналістські настрої, що зумовлює певну популярність відповідних ідеологем та морально-ціннісних настанов - від ностальгії за СРСР (вона невинно відходить у минуле) до «соціалізму з людським обличчям» і лівих соціал-демократичних рецептів. На цьому тлі активно пропагуються ідеали, що асоціюються із постмодерним суспільством євроатлантичного зразка - економічний та громадянсько-правовий лібералізм, поєднаний із «демократичними цінностями», і те й інше цілком абстрактного і космополітичного гатунку, практично не адаптоване до реальних українських умов. Утім, і цей напрям знаходить певну підтримку в суспільстві, хоча й у досить своєрідній інтерпретації.

Ще один напрям соціокультурної трансформації - формування національної ідентичності - нині представлений у суспільній свідомості переважно ідеологемами, уявленнями, ментальними конструкціями націонал-патріотичного змісту, що мають значущу вагу в суспільстві, хоча й не належать до найвпливовіших. Власне, вони спочивають у тій ніші масової свідомості, яка мала б бути пов'язаною з новим рецептом українського патріотизму -

невід'ємної ключової складової загальнонаціональної ідеології - і яка є майже незаповненою. Сьогодні сформовані лише деякі початкові її елементи, які зводяться головню до відчуття своєї «окремішності» (первинна ідентичність за від'ємною ознакою - «ми - не вони»), яка поки що несе мінімум конкретики і позитивно-емоційного наповнення.

Звичайно, не варто недооцінювати масштабів і значущості змін у колективній ідентичності нашого соціуму. В принципі, порівняно із початком 90-х років можна говорити про якісно нову ситуацію і вважати, що державно-політичне самовизначення українського соціуму загалом відбулося*. У сьогоднішній Україні навіть комуністи (не кажучи про соціалістів, соціал-демократів та інших аж до правиці політичного спектру) вже перестали згадувати про відновлення СРСР, оскільки сформувалося достатньо міцне відчуття «спільного дому», а суверенітет сприймається суспільством як цілковита самоочевидність.

Складніше, щоправда, із розвиненою національною ідентичністю, усвідомлення якої поки що переважно не виходить за рамки згадуваної щойно націонал-патріотичної тематики, яка «виринає» у публічній сфері й політичному процесі лише подекуди, головним чином у зв'язку із питаннями формування мовної політики та міжетнічних відносин у державі. Причому не тільки рівень цих дискусій, а вже сам їх предмет свідчить про відсутність адекватної ідеологічної концептуалізації проблематики національної ідентичності у суспільстві. Тут також дається взнаки відсутність загальнонаціональної ідеології.

Конфліктогенні складові масової свідомості

Однією з основних функцій будь-якої загальнонаціональної ідеології є консолідація суспільства на основі цінностей та ідей, близьких для всіх громадян. Якщо в українській ідеології буде

* Доволі переконливою ілюстрацією цієї трансформації стала реакція українського суспільства на конфлікт з приводу коси о. Тузла. Нагадаємо, особовий склад українського гарнізону заявив про свою готовність у разі необхідності вести бойові дії проти Росії; до цієї ж позиції (якщо не буде іншого виходу - збройний конфлікт) схилився при опитуваннях дуже високий відсоток респондентів.

вдало сформульована такого роду об'єднувача ідейно-ціннісна платформа, то у перспективі вона стане одним з основних інструментом нівелювання найбільш проблемних і конфронтаційних ділянок масової свідомості українського суспільства. Коротко зупинимося на основних з них.

Регіональні та етнічні відмінності. У першу чергу маються на увазі добре відомі особливості культурно-історичного розвитку українського народу, який протягом декількох століть формувався в складі різних держав (Литва, Польща, Угорщина, Румунія, Росія) і цивілізаційних ареалів: Східна Україна - переважно православно-слов'янського й почасти тюрксько-ісламського, Західна - переважно європейського. Українці, крім того, включають у себе низку субетносів (лемки, русини тощо), тобто є негомогенним народом з етнокультурного погляду, що, зрештою, є абсолютно типовим для сучасних європейських націй. Більше того, з етнокультурної та етнологічної точок зору субетнічна структура українців як народу-нації є куди менш складною й потенційно конфліктогенною, аніж, скажімо, в італійців, німців чи французів.

Більш проблемними є наслідки цивілізаційних впливів, а також політико-ідеологічної, асиміляторської та колонізаторської діяльності інших держав на території України. У результаті сьогодні ми стикаємось з явищем «регіоналізації» країни, основною причиною якого є відмінність політичної і господарсько-економічної історії різних регіонів держави; суттєву роль відіграє також етнічний склад (власне - етнокультурна самоідентифікація) населення. Через лінгвокультурні розбіжності, значущу різницю у менталітеті, етично-естетичних преференціях, побуті, традиціях господарювання та торговельно-економічних відносин у суспільстві виникають поля певного напруження, ментального непорозуміння, причому не лише за суто географічно-регіональними лініями (Схід-Захід, Південь-Захід). Додатково ускладнює ситуацію те, що в українському соціумі досить часто не збігаються між собою групові ідентифікації за етнічними, мовними та культурно-орієнтованими маркерами²⁴.

²⁴ Див.: Ручка А. Варіації національно-просторових ідентичностей // Соціокультурні ідентичності та практики. - С. 156-165; Українське суспільство 1994-2004. - С. 64-73, 526.

Практика державно-політичного життя останніх років свідчить, що всі ці явища не є фатально небезпечними для держави і суспільства, хоча й потребують постійної уваги та контролю. Спроби розіграти карту регіоналізму і розколу України під час останньої президентської кампанії, штучне роздмухування економічних протиріч і лінгвокультурних відмінностей між регіонами довели, що проблема регіоналізму в державі знаходиться, скоріше, в площині бізнесу, внутрішньої політики, державного адміністрування та ідеологічно-ментальних розбіжностей, аніж територіальної цілісності та суверенітету країни. Утім, довготривалий, методичний інформаційний та політичний тиск в умовах послаблення впливу центру на місцях і ефективності владних вертикалей (на кшталт кампанії надання російській мові статусу другої регіональної у низці областей в середині 2006 року) здатний, очевидно, «розхитати» державу до критичної межі.

Протягом років свого суверенітету Українській Державі загалом вдається підтримувати міжетнічний мир у суспільстві. Проте у цій сфері залишаються проблемні питання, які, до того ж, періодично педалюються певними політичними силами. Передусім це проблема кримських татар і російської національної меншини в Україні.

Ціннісно-поведінкова спадкоємність, стосунки між поколіннями, виховання молодого покоління. Загалом феномен т. зв. «generation gap» (світоглядного розриву між поколіннями) ніколи не був чимось екстраординарним у розвитку суспільств і культур. Більше того, у сучасному світі присутність певного духовно-ціннісного напруження і конфліктності між поколіннями «батьків» та «дітей» можна вважати показником нормальної динаміки еволюції соціуму. Проте в Україні, яка із початку ХХ століття переживає один з найскладніших і найвідповідальніших періодів своєї історії, ситуація нині значно серйозніша: спільну мову між собою намагаються знайти генерації, з яких принаймні три останні формувалися та діяли не лише у суттєво різних культурно-історичних укладах (без особливого перебільшення - у різних «уявних всесвітах»), а й на тлі численних війн та величезних соціальних катаклізмів, що супроводжувалися колапсом цілих держав, різкими змінами вектора суспільного поступу, кардинальними

переоцінками цінностей, незліченними особистими драмами тощо. Крім того, жодне із цих поколінь саме по собі не є внутрішньо гомогенним і монолітним, зокрема через істотну різницю історичного шляху та регіонально-культурні відмінності (чого варта одна лише проблема ОУН-УПА або міжконфесійні взаємини).

Все це робить поколінні стосунки у сучасній Україні настільки zdeформованими, а масштаби їхньої світоглядної «нестиковки» настільки значними, що українські вікові генерації сьогодні цілком можна розглядати як доволі дистанційовані одна від одної соціальні групи, якісно різні з точки зору менталітету і ціннісно-поведінкових стереотипів.

Так, в аспекті соціальних преференцій для *старшого покоління*, скажімо, нормальним є сприймати державу як тотального менеджера, який сам, без участі і ради громадян, забезпечує безпеку, порядок, економічне життя, працю, добробут і так далі аж до організації повсякденного соціального середовища і навіть особливостей побуту. За своєю політичною культурою ця вікова категорія не потребує гарантованих громадянсько-правових свобод і можливості впливати на ситуацію в країні, вона вимагає всебічного, суто патерналістського піклування з боку «влади», волюючи залишатися пасивним споживачем плодів її адміністративно-політичних зусиль.

Загалом менталітет та система цінностей старшого покоління здебільшого різко дисонують із сьогоднішніми українськими реаліями. На додаток радянська «перебудова» і період після проголошення незалежності України принесло йому, крім чергової кризи ідентичності, масове зубожіння і втрату соціальної захищеності, змусивши його перейти у «глуху опозицію» до оточуючої суспільної дійсності. Опитування свідчать, що протягом 1994-2004 рр. у середньому лише трохи більше 1/10 людей похилого віку в Україні були задоволені своїм становищем у суспільстві²⁵.

У соціальній поведінці українського *середнього покоління*, сформованій іншими історичними умовами, патерналізм акцентований менше, на протигагу більш гнучкому й прагматичному

²⁵ Ануфрієва Р. Соціальне становище осіб похилого віку // Українське суспільство 1994-2004. - С. 95.

ставленню до політико-ідеологічних питань а також певному моральному релятивізму у трактуванні громадянськості й політичної лояльності. Воно значно практичніше ставиться до власної економічної вигоди, бізнесу й досягнення політичного впливу, проте схильне досягати тут успіху скоріше підлаштовуючись під вимоги поточної кон'юнктури, аніж змінюючи ситуацію на основі власних масштабних моделей розвитку. У позаекономічній, ідейно-ціннісній сфері соціального життя цією генерацією не було запропоновано значущих новацій та цінностей, для здійснення своїх проектів вона здебільшого апелювала до вже існуючих (соціалістичних, радянсько-інтернаціоналістичних, національно-патріотичних, ліберальних тощо).

Сьогодні український соціум черговий раз опинився «на лінії розлому», став полем зіткнення щонайменше двох *неукраїнських* (умовно - «радянського» і глобалізаційного «євроатлантичного») культурно-цивілізаційних форматів при дефіциті добре розробленого і вкоріненого на всіх суспільних рівнях *власного, українського*. Така ситуація породжує світоглядно-ціннісний хаос, робить процеси соціальної самоідентифікації особистості болісними і неоднозначними. У цих умовах із новою гостротою постає питання становлення і соціально-психологічної адаптації українського *молодого покоління*. Дефіцит питомо української «соціокультурної атмосфери», актуалізованої, загальноновизнаної суспільної традиції, низька ефективність соціально-побутового досвіду, успадкованого від «батьків» - усе це призводить до того, що воно із необхідністю, практично «у чистому вигляді» (поза українською їх інтерпретацією) засвоює «західні» цінності, моделі споживання, соціальної поведінки тощо, не набуваючи при цьому повноцінного генетичного зв'язку із власним суспільством.

Засвоєння західних цінностей, безумовно, сприяють виробленню нових, більш адекватних світовим тенденціям, соціальних стереотипів і світобачення. Але в цьому ж зв'язку існує і пряма небезпека появи генерації космополітично налаштованих потенційних емігрантів, які, за відсутності належних стимулів (як економічних, так і ментально-духовних), безболісно виїдуть з України або працюватимуть в її межах, легко жертвуючи загальносуспільними інтересами заради власних. Підкреслимо,

що йдеться передусім про найобдарованішу й найосвіченішу молодь, на яку завжди існує попит у розвинутих країнах.

У цьому зв'язку доречно зачепити тему української освіти як одного з основних інструментів формування у молодого покоління розвинутої національно-державної ідентичності, патріотичних почуттів тощо. І змістовно, і структурно-методично гуманітарний сектор вищої освіти в Україні побудований нині «на загальноєвропейських засадах», здебільшого без урахування особливостей нашої внутрішньої ситуації і потреб подальшого розвитку. В результаті вища школа готує кадри, світогляд та фахова підготовка яких багато в чому просто не відповідає вітчизняним реаліям.

Зокрема та концепція історії, що побутує й широко популяризується нині у середній та вищій школі, базується головним чином на ідейно-теоретичному спадкові т. зв. «народницької» традиції національної історичної думки, духовним батьком і найяскравішим представником якої був М. Грушевський і яка в основах своїх була сформована ще у ХІХ - першій третині ХХ ст. Схема української історії, пропонована сьогодні школярам та студентам, багато в чому досі спирається на теоретико-методологічний інструментарій, фактографічні акценти та інтерпретації подій, які були актуальними у той період протистояння імперському історико-ідеологічному домінуванню і полеміки з російською історіографією*, проте у сьогоднішніх умовах дуже часто є недоречними.

До недоліків нинішньої вузівської моделі вітчизняної історії ми б віднесли не тільки певну «герметичність» та «україноцентричність» (картина національної історії лише подекуди подається у її взаємозв'язку зі світовими та/чи регіональними процесами), а й тенденцію пояснення історичного «негативу» (втрата чи звуження політичного суверенітету, фази культурно-

*У цьому зв'язку наведемо таке слушне міркування Миколи Рябчука: «Українська націоналістична міфологія формувалася як відповідь на міфологію імперського домінування, міфологію культурної, мовної та всякої іншої зверхності Центру над периферією, метрополії над колонією. У цьому плані «Історія України-Руси» М. Грушевського була нічим іншим, як багатотомною полемічною реплікою на «Историю Государства Российского» Карамзіна». (Див.: *Рябчук М.* Протистояння двох міфологій: імперський виклик, націоналістична відповідь. - www.ukrhistory.com.ua/).

го чи економічного занепаду тощо) передусім зовнішніми чинниками і втручаннями сусідніх народів та держав. З нашого погляду, таке сприйняття власної історії плекає в українцях не стільки дух патріотизму та гордості, скільки виразно віктимну національну самосвідомість.

До того ж така модель є досить конфліктогенною з точки зору міжетнічних відносин (історія стосунків українці - поляки, українці - росіяни, українці - татари, українці - євреї тощо). Потрібне більш конструктивне, а подекуди й об'єктивне трактування історії відносин українців з іншими етнічними спільнотами і, ширше, із іншими країнами, культурами, цивілізаціями. У навчальних курсах українська історія має подаватися на тлі й у контексті більш докладної картини історії регіону та світу.

Роз'єднаність і непатріотичність еліт. Еліти ми у даному разі визначаємо за формальною ознакою, тобто розуміємо під ними ту частину соціуму, яка наділена формальною владою та безпосереднім доступом до інформації, матеріально-людських ресурсів і важелів управління у політичних інститутах, професійних та інших соціальних групах і організаціях.

Зрозуміло, що розгляд суспільства як чогось зовнішнього по відношенню до його «правителів» чи «вищої верстви» є досить умовним і зрештою являє собою суто методологічне, робоче допущення. Елітні прошарки є невід'ємною, органічною складовою соціуму, однією з його страт, яка неминуче виникає у процесі самоорганізації будь-якої спільноти.

Безумовно, специфіка соціальних функцій, привілейоване положення та ексклюзивні можливості еліт дають їм ширші резерви для відстороненої рефлексії і зворотного впливу на ситуацію, включаючи продукування та впровадження ідеологій. Але водночас еліти, подібно до інших соціальних груп, перебувають під впливом «колективного несвідомого», змісту масової свідомості, «смыслового поля» і загальної атмосфери суспільства. Тому розгляд загальнонаціональної ідеології в якості чинника формування (реформування) українських еліт видається цілком доречним.

Більше того, сьогодні це питання стає одним з ключових для всього нашого суспільства. Процеси формування та розвитку

сучасних українських еліт мають свою динаміку і подекуди досить негативну специфіку, визначену низкою об'єктивних обставин. Відомо, наприклад, що основним джерелом формування нині діючої бюрократично-управлінської верстви стала радянська державна бюрократія, а також партійні та комсомольські функціонери.

Цей «перетік» у цілому завершився ще у першій половині 90-х років, однак, на відміну від абсолютної більшості пост-соціалістичних країн, включаючи навіть ультраконсервативну Білорусь, в Україні досі не відбулася остаточно т. зв. «кадрова революція», тобто зміна генерацій у корпусі державних службовців та управлінців. Сьогодні ця еліта має безпрецедентно високий «ступінь спадковості» - тут кількісно домінують люди, що належать до вікової категорії 50-60 років і, зрозуміло, мають відповідний менталітет, ціннісні пріоритети та навички професійної діяльності²⁶.

Подібне становище, хоча й дещо меншою мірою, спостерігається і у науково-викладацькій, мистецькій, подекуди бізнесово-фінансовій та політичній спільноті²⁷. У своїй більшості національна еліта досі складається з людей, яких сформувало радянське суспільство і які (зрозуміло, що йдеться про соціальну групу, а не про одиничних її представників) у нових умовах з необхідністю «постійно відтворюють своєрідну мутацію колишнього суспільного організму»²⁸.

Вищі ешелони нашої політичної, управлінсько-бюрократичної та бізнесово-фінансової еліти акумулюють у своїх руках визначальну масу влади і впливу, вони характеризуються закритістю, стабільністю персонального складу, значним груповим егоїзмом, фактичною дистанційованістю від суспільства та його інтересів і здебільшого імітують зворотний зв'язок із громадянами та виборцями. Внутрішня структура ключових владних груп має кланово-пірамідальний, автаркічний характер, результативні

²⁶ *Сучасні українські еліти: штрихи до портрету // Роль еліт у трансформаційному суспільстві.* - К.: НІСД, 2003. - С. 80, 90-91.

²⁷ Там само. - С. 80.

²⁸ Там само. - С. 93.

контакти охоплюють доволі вузьке коло осіб, у цьому ж колі й «за сімома печатками» приймаються значущі політичні рішення*.

Ці елітні групи демонструють сьогодні досить високі показники соціальної активності, яка, проте, має надзвичайно слабку надособистісно-альтруїстичну мотивацію, а відтак спрямована переважно на досягнення утилітарних, індивідуально-споживацьких завдань, а не на загальносуспільні цілі.

Загалом сучасні українські еліти характеризуються надзвичайно високим освітнім цензом (станом на 2003 рік - 99,4 % з вищою освітою) і на 80,4 % складаються з українців²⁹. При цьому в аспекті ціннісно-поведінкових пріоритетів їм - якщо вірити соціологам і політологам - досі притаманний низький рівень національної самосвідомості, державного патріотизму, брак відчуття власного «надзавдання» і адекватної групової самореференції. Інакше кажучи, якщо в елітних прошарках і присутнє усвідомлення себе як провідної верстви суспільства, то воно поки що дуже мало асоціюється із ідеєю служіння народу, відповідальності перед ним і власної особливої місії**.

Опосередкованим свідченням цього є рівень **майнової поляризації нашого суспільства**. Даний показник в Україні сягнув критичної межі і продовжує зростати. Як відомо, одним з індикаторів рівня соціальної стабільності і громадянського миру є різниця у доходах між 20 % найбагатших і 20 % найбідніших

* Такий алгоритм керівництва, як бачимо, цілком корелює з радянським і навіть масштабні події останньої президентської кампанії мало що змінили в ньому. У зв'язку з цим можна було б згадати як нашого В. Липинського із його категоричною вимогою постійного оновлення (циркуляції) еліт, так і італійця В. Парето, який сформулював принцип соціальної мобільності - ступінь відкритості (готовність до кадрової ротації) правлячого класу прямо пропорційний міцності його становища. З іншого боку, згадується також і Г. Моска, переконаний у тому, що будь-яка демократія атрибутивно містить у собі потенціал олігархії (т. зв. «залізний закон олігархії»).

²⁹ *Сучасні українські еліти: штрихи до портрету* // Роль еліт у трансформаційному суспільстві. - К.: НІСД, 2003. - С. 92, 87.

** А. Окара у цьому зв'язку справедливо зазначає, що «головний вимір елітного дискурсу - це вимір духовного, ширше - антропологічного максималізму/мінімалізму»; при цьому «антропологічний максималізм домінуючої еліти чи відсутність такого» є, на його думку, визначальним чинником успішного розвитку та позитивного міжнародного іміджу держави. (*Сучасні українські еліти: штрихи до портрету*. - С. 20-21.)

громадян. У США вона складає приблизно 9,4 разу, у Канаді та Сполученому Королівстві - трохи більше 5 разів. У жодній з провідних країн світу цей індекс не перевищує 10, тоді як у низці слабorozвинених і нестабільних країн сягає 30. Україна впритул наблизилась до цієї небезпечної цифри.

За усіма показниками остаточна вікова ротація у середовищі еліт відбудеться приблизно через 5-10 років, коли на арену вийде «постперебудовче» покоління, треба думати, значно перспективніше як споживач нової загальнонаціональної ідеології.

Іще однією проблемою що, на нашу думку, потребує вирішення, є гранична взаємна ізольованість гуманітарної та політико-фінансово-економічної еліт українського суспільства. У нинішній етапний для українського народу час вони мали б якщо не творити «єдиний фронт» задля вирішення державотворчих завдань, то принаймні активно взаємодіяти і підтримувати одна одну за посередництва держави.

Зовнішні інформаційні впливи. Чинник впливу на масову свідомість українського соціуму, останній за даним переліком, однак один з перших за значущістю. Дуже коротко зупинимося лише на явних його небезпеках та негативі. У медійному просторі, науковій літературі, міжнародних політичних і неполітичних контактах нашому суспільству настійливо пропонується, коли не нав'язується, по суті чужорідні формати життя і сприйняття дійсності - морально-ціннісні, естетичні, духовні орієнтації, уявлення про оптимальні форми соціальної організації, алгоритми соціальної поведінки індивіда, стосунків між індивідами в соціумі тощо - причому у спрощеному, «стерилізованому» вигляді.

Стандартний євроатлантичний пакет в комплекті із пусто-тілим комерційним сурогатом культури Заходу (т. зв. «масовою культурою»), з одного боку, гальванізація ностальгії за «радянськими часами», апеляції до «братніх почуттів», «єдиної колыски», «цивілізаційної близькості» тощо (принаймні до недавнього часу) - з іншого. При цьому суспільство наше поки що об'єктивно нездатне ефективно протистояти таким потужним і довгостроковим інформаційним впливам, а тим більше - безболісно «розчинити» їх у собі. Скоріше, навпаки, воно готове саме «розчинитися» у них і «глобалізуватися» настільки, щоб га-

рантовано залишитися поміж країн світової напівпериферії, де, за міжнародними оцінками, знаходиться зараз.

Масова свідомість українського соціуму тією чи іншою мірою потерпає від таких класичних суто зовнішніх «загроз», як перекодування оточуючого світу, укорінення чужих для неї інтересів, цінностей, мотиваційних настанов, стереотипів поведінки на тлі девальвації власних фундаментальних духовних цінностей, підриві традиційних цілей, поглядів, світогляду людей-членів соціуму. Основний і цілком прогнозований наслідок цих впливів - дезінтеграція та деградація суспільства, перетворення його на деморалізоване і дезорієнтоване «населення», яке легко перетворити, зокрема на дешеву робочу силу. Основні й чи не єдині засоби протистояння - наявність у суспільстві власної, добре розробленої, вкоріненої і легітимованої ціннісно-символічної системи, розвиненої ідентичності, а також ефективна державна інформаційна політика, забезпечення певної «гігієни інформаційного споживання» громадян.

Жодної з цих складових у сучасній Україні немає або майже немає. Тому видається очевидним, що у нинішній фазі історичного розвитку України ми просто не можемо собі дозволити «пускати на самоплив» процеси формування нашої національної самосвідомості та колективної ідентичності.

Деякі орієнтири формування та механізми впровадження української загальнонаціональної ідеології

Здійснення завдань повноцінної консолідації українського суспільства є неможливим без усунення або щонайменше мінімізації наведених вище роз'єднуючих дестабілізуючих чинників.

Підставою і водночас інструментом подолання коротко розкритих вище загрозливих тенденцій у розвитку українського суспільства - апатії та песимізму, соціально-психологічної неадаптованості, відчуженості між суспільством і «владою», низького рівня мобілізації та консолідації населення, ідейно-ціннісної дезорієнтованості й конфліктогенних ментально-культурних чинників - є *загальнонаціональна ідеологія спільного поступу українського суспільства*. Весь комплекс питань, пов'язаний із її розробкою

та впровадженням *у контексті утвердження власної ціннісно-символічної системи*, стає нині життєво важливим для майбутнього суверенної України. Автор, звичайно, далекий від думки про можливість вирішення цієї надвичайно складної проблеми у рамках порівняно невеликого розділу. Утім, запропонована нижче низка підсумкових міркувань та тез може виявитися корисною для реалізації даного завдання.

У найзагальнішому плані будь-яка загальнонаціональна ідеологія має містити вичерпні, структурно прості й по можливості привабливі для всіх членів суспільства відповіді на низку фундаментальних питань національного буття, серед яких найважливішими видаються такі:

- фіксація витоків, місця та ролі нації у глобальній історичній ретроспективі, а звідси - у сьогоdnішньому світі;

- обґрунтування загальносуспільної стратегії розвитку і вектора поступу, створення привабливого для громадян образу лінії минуле-майбутнє;

- легітимація політико-правового устрою, держави, владних інститутів, обґрунтування їхнього права на керування суспільством й зовнішню репрезентацію нації;

- визначення та легітимізація духовно-етичного та ідейно-орієнтаційного простору, в якому має відбуватися політичний процес та повсякденний суспільний дискурс;

- узгодження загальнонаціональних цінностей та інтересів із загальнолюдськими, з одного боку, і з цінностями та інтересами соціальних та етнічних груп суспільства - з іншого;

- визначення і пропаганда предметів національної гордості, до яких насамперед потрібно віднести: а) історичні події, впливи на розвій культур та цивілізацій чи, навпаки, їх наслідування; б) пантеон видатних (загальнонаціонального та світового масштабу) постатей-українців / вихідців з України / неукраїнців, які працювали в українському лоні; в) наукові та культурні надбання, пам'ятки та цінності, впливи на інших, сьогоdnішній потенціал, можливості дальшого розвитку; г) ексклюзивні економічні напрями, виробы, високі технології тощо; е) спортивні досягнення.

Загальнонаціональна ідеологія повинна формуватися та задіюватися із постійним урахуванням того, 1) що суспільство

пропонує на рівні ідейно-духовному та ментальному, і 2) чого воно об'єктивно потребує, виходячи з показників його внутрішнього розвитку і зовнішньої ситуації.

У перспективі такий, уже сформований і підтриманий суспільством, ідеологічний комплекс має стати орієнтиром та фундаментом (але, звичайно, не ще одним законодавством) для діяльності державних інститутів. Це ж саме стосується і соціальної поведінки громадян, оскільки за своєю природою загальнонаціональна ідеологія - це система внутрішніх, а не зовнішніх обмежень та орієнтирів. Ідеологічні максими справляють свій вплив на людину через ансамбль суспільних цінностей, а не через правоохоронні органи.

Як уже зазначалося вище, остаточно оформленої загальнонаціональної ідеології в Україні зараз практично немає, є лише окремі, фрагментарно розроблені й безсистемно впроваджувані її елементи, і у цьому ми вбачаємо одну з основних причин викладеного вище «негативу» у розвитку українського соціуму. Сьогодні, як і до подій президентських виборів 2004-2005 рр., суспільству вочевидь бракує вектора руху, ясної, чітко артикульованої і популярної серед громадян стратегії спільного поступу. Суспільство лишається роздрібненим і незорієнтованим. Звичайно, подібна ситуація є досить типовою для транзитивної спільноти, але ж це не означає, що з неї не потрібно шукати виходу. Тим більше, що в українському випадку перехідне, проміжне становище ускладнюється все ще актуальною «подвійністю» трансформації: в нашому соціумі формується не лише нова політико-інституціональна структура і соціально-економічний уклад, а й нова національна та державно-політична ідентичність.

Досі державі не вдалося запропонувати суспільству жодної по-справжньому об'єднуючої, мобілізуючої ідеї. Практично без її прямої участі розпочалися і тривають процеси формування нашої «уявної спільноти», кристалізації колективної ідентичності й національної самосвідомості.

Між тим у сьогоднішній ситуації цією проблематикою (враховуючи слабкість і фінансово-політичну несамостійність нашого громадянського суспільства та ЗМІ) має *безпосередньо і комплексно опікуватися передусім держава*, причому основним її

завданням у даній галузі є реальне задіяння комплексу позаекономічних, свідомісно-ціннісних мотивацій та стимулів суспільного розвитку, зміцнення громадянської свідомості, патріотизму, оптимізму щодо майбутнього. Необхідно усіляко культивувати серед громадян відчуття самоцінності, унікальності, розвиненості України та всього українського (на тлі грамотної пропаганди наших національних надбань в усіх сферах, але, природно, без дискримінації), запропонувати їм переконливі підстави для патріотичних почуттів та оптимізму щодо майбутнього*.

Безумовно, йдеться не про пряме нав'язування якихось ідейних імперативів та ціннісних установок, тим більше не про суцільну ідеологізацію суспільства із накиданням «єдино вірної» ідеології. Держава може й повинна виступити тут не як «начальство» і «жандарм», а як ініціатор, координатор, а подекуди - спонсор. Цілком зрозуміло, наскільки важко витримати таку лінію в умовах сучасної України, але інший, «директивний», шлях буде небезпечнішим та шкідливішим, аніж повна бездіяльність. Використовуючи свій вплив, вагу і адміністративно-організаційні ресурси задля того, аби стимулювати національні медіа, науково-мистецькі кола, громадські організації, держава

*Один з напрямів цієї роботи, який, мабуть, не дуже піддається опису в межах наукового лексикону - це стереотипні уявлення щодо образу та морально-психологічних якостей «типового українця». Їх, безумовно, варто суттєво оновити й зробити більш позитивними. Загалом, як виглядає, цей процес уже розпочався природним чином, проте образ, умовно кажучи, «меншого брата», що досить довго формувався в нетрях російської імперської, а згодом радянської - по суті, також російськоцентричної - ідеологічної системи (хутір, садок вишневий, САЛЮ, простенька хитруватість, зрадливість, жадібність, матеріалістичність та грубуватий гедонізм, низький рівень нематеріальних потреб, радянська - суто мужицька, дуже однобічна - редакція постаті Шевченка як типового «великого українця» (оце краще на що ви здатні), тобто - народ-село як раг excellence), широко побутує і робить свою справу у масовій свідомості досі. Якщо говорити про Наддніпрянщину, то йдеться про наслідки довгострокового комплексного військово-політичного, економічного та ідеологічного тиску Росії, проваджувану нею політику денационалізації й «деелітизації» українців, намагання позбавити їх (заблокувати розвиток) своєї ідентичності, а в ідеалі - прищепити російську (чи малоросійську) ідентичність. Саме ці довгострокові зовнішні впливи (а не якісь «вроджені якості», як подеколи доводиться чути) стали основною причиною горезвісного «комплексу меншовартості» й досі не викореною остаточно заниженої самооцінки українців. Отже, нам потрібно остаточно позбавлятися цього.

має налагодити широке перманентне обговорення проблематики соціально-гуманітарного життя, специфіки духовно-культурного розвитку України, її історії, літературно-мистецьких надбань, перспектив духовної еволюції сучасного українського соціуму тощо, тобто забезпечити постійну саморефлексію суспільства у *неекономічній* сфері власного буття. В ідеалі дана тематика (а не з'ясування стосунків між політичними силами та нескінченний «вихід з економічної кризи» впереміжку з бойовиками, російськими серіалами та «тріллерами») мала би стати однією з кількісно домінуючих, наприклад, у національному TV-просторі.

У суспільній свідомості має сформуватися, по можливості, привабливий для більшості громадян (але у будь-якому разі істотно оновлений, добре розроблений, деталізований і при цьому здатний легко «скоротитися» до певного позитивного стереотипу) образ України та її майбутнього. Для того, аби такий образ надихав і консолідував суспільство, він не може вичерпуватися лише маніфестацією утилітарно-матеріальних цінностей та вигод. Зрозуміло, що крім цих (безумовно необхідних) компонентів, потрібен пошук і артикуляція власної, адекватної потребам суспільного розвитку і, по можливості, питоми української морально-ціннісної системи координат, певного духовного орієнтиру, однаково зрозумілого всім верствам населення.

Між тим суспільна свідомість живиться сьогодні досить таки безбарвними уявленнями про якесь безлике «економічне зростання» і «підвищення якості (чи рівня) життя» на ґрунті «демократичних цінностей», «євроінтеграції» тощо.

Питання економічної вигоди, шляхів досягнення матеріального благополуччя безумовно і цілковито домінують у тематичній структурі мас-медійного простору України, цими питаннями передусім переймаються зараз політичні діячі, інтелектуали, суспільна думка загалом. Ця гіпертрофована увага до економіки, очевидно, цілком зрозуміла для «перехідного» пострадянського суспільства із відповідним тягарем проблем, проте культивування такого роду «панекономічної свідомості» актуалізує загрозу, на яку слушно вказує український фахівець М. Ожеван: «Якщо ще вчора, в часи СРСР (так у тексті - С. Г.), культуру

і геокультуру зазвичай підмінювали політикою і геополітикою, то на сьогодні - підмінюють геоекономікою. [...] Внаслідок цього у постсовєцьких суспільствах формується вельми небезпечний для їх майбутнього «консенсус», згідно з яким культурні цінності мають обов'язково зводитись до економічних, а культура нічого не варта, якщо на ній (чи за її підмогою) не можна заробляти»³⁰. Додамо, що крім реальної матеріальної скрути, зниженню індексу соціального самопочуття населення, безумовно, сприяє ця штучно створювана медіа «зацикленість» на питаннях матеріального збагачення і «подолання економічної кризи».

Як «цивілізаційний вибір» інтерпретується сьогодні більшістю політиків та ЗМІ ідея євроінтеграції. Ця точка зору активно популяризується, і треба сказати, що, за результатами опитувань, європейська ідентичність є значущою для громадян України і у суспільстві сформувався досить потужний запит на «європейськість»³¹. Саме поняття євроінтеграції, проте, зазвичай розшифровується через серію штампів - «прогрес», «європейський рівень» («європейськість» подається як певний абсолютний відповідник «цивілізованості»), «демократичне суспільство», «правова держава», «соціальне забезпечення», «свобода слова», «права людини», - які у сфері публічної комунікації несуть у край неконкретне семантичне наповнення, відіграючи роль свого роду заклинань.

Не дивно, отже, що, як свідчать соціологічні дані, у масовій свідомості побутує суттєво викривлене й, сказати б, патерналістсько-споживацьке уявлення про західні цінності, приміром, про сутність та політичні цінності демократії. За цими ж даними, євроінтеграція асоціюється у більшості громадян у кращому разі з чимось неясно-позитивним, причому насамперед - не із добре зрозумілим й органічно близьким культурно-цивілізаційним форматом, а із віддаленими перспективами покращання

³⁰ Ожеван М. Українська національна ідея чи культурполітика наздоганяючої модернізації // Стратегічна панорама. - 2000. - № 1-2.

³¹ Див.: Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти // Фундаментальні орієнтири науки (ФОН). - К.: Вид. дім «Академперіодика», 2005. - С. 44-45.

матеріального становища³². Демократія ж як певний комплекс соціальних і політичних цінностей та практик, а, зрештою, і як певний соціопсихологічний «настрій» не є (принаймні зараз) самоцінною для українського суспільства.

З цього приводу дозволимо собі декілька загальних зауважень. Ми переживаємо дуже відповідальний період - період формування нашої політичної системи. Звичайно, Україна не стане «абсолютною» демократією (таких не існує і не може існувати), і засвоєння пропонованих нам демократично-ринкових цінностей неминуче відбуватиметься шляхом синтезу із уже існуючою політичною культурою, традиціями, етосом тощо, в результаті якого народиться якісно нова політична спільнота із своїми унікальними властивостями. Демократичні цінності та практики у цьому новому суспільстві можуть не прижитися і звестися до переважно формально-інституційних ознак та/чи рівня місцевого самоврядування (як у Білорусі чи Росії), а можуть стати інтегральною складовою політичної системи, однією з її домінант.

Нам не є чужою ідея демократії. Про це свідчить і здоровий індивідуалізм та розважливість, притаманні етнопсихології українців, і специфіка локальних форм їх соціальної самоорганізації, і весь пафос нашої культури й духовності, і, нарешті, історія (скажімо, деякі риси гетьмансько-козацької державності другої половини XVII ст., політичний проект (Конституція) П. Орлика, зовсім недавні події 2004-2005 р.). Але потрібна широка

³² За даними Інституту соціології НАН України, ієрархія мотивацій вступу України до ЄС у масовій свідомості виглядала на середину 2001 року таким чином: зростання рівня життя на першому місці стояло для 77 % опитаних, перспектива зростання промисловості - 50 %, впевненість у завтрашньому дні - 30 %, стан правопорядку - 25 %, стан освіти, науки, культури - 22 %, розвиток демократії - 12 %. Як бачимо, останній, суто ціннісний, культурно-цивілізаційний компонент виявився справді суттєвим для трохи більше ніж 1/10 населення України. (Див.: *Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін* / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 286.). Що ж до самого поняття «демократія», то за результатами опитування 2003 року, воно асоціювалося у респондентів із твердженнями, що здебільшого не стосувалися демократії безпосередньо: «гарантовані права людини» (66 %), «кожен має роботу» (60 %), «пенсіонерами опікується держава» (55 %) та «не існує корупції серед чиновників» (48 %). Значно рідше згадувалися такі фундаментальні засади демократії, як свобода вибору, слова та волевиявлення.

пропаганда та втілення не тільки зовнішніх, інституціональних структур демократії, а й духовної сутності цієї ідеї, яка насамперед полягає у тому, що, за висловом Ліни Костенко, «не держава руйнує людину, а людина будує державу. І саму себе, і своє гідне життя...»³³. Дані цінності, очевидно, мають бути акцентовані у загальнонаціональній ідеології.

З іншого боку, перед тим, як заявляти про «європейськість», «демократичність» тощо, суспільство має спочатку чітко ідентифікувати свою «українськість», визначити, всотати й розвинути її зміст та пафос, образно кажучи, остаточно стати на власні ноги в духовному та історико-культурному сенсі. Будь-які спроби «перескочити» через цю фазу розвитку одразу в «європейський дім» (у ментально-духовному сенсі, хоча й не тільки) фатально небезпечні. Перша констатація може (але не конче повинна) впливати тут з другої, а не навпаки. Ми ж поки що чинимо якраз навпаки і, поспішно обмежуючи простір пошуку своєї сутності, намагаємося відшукати собі місце під європейською «парасолькою», забуваючи про справді унікальні культурно-історичні обставини, які сформували нас як народ.

Скажімо, мало хто з народів має досвід багатовікового і досить тісного спілкування одночасно із європейським, тюркським, арабським, пізньоелліністичним світами, кочовими й осілими цивілізаціями при збереженні власного етнокультурного ядра. Із суто історичної точки зору курс України на євроінтеграцію, можливо, доречніше було б інтерпретувати як «стратегічну зорієнтованість на співробітництво», аніж як «цивілізаційний вибір». У будь-якому разі таке позиціонування зближення України з ЄС у суспільній думці більшою мірою (хоча й латентно) апелювало б до української «самості», що є суттєвим для формування колективної ідентичності.

Національна ідеологія має формуватися з урахуванням впливових нині у суспільстві політико-ідеологічних систем, можливо на основі синтезу їх елементів, однак переважно не з

³³ Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. - К.: КМ Академія, 1999. - С. 31.

них. Така постановка проблеми визначається тим, що український соціум нині є дезорієнтований стосовно вибору подальшого вектора руху; у масовій свідомості продовжує існувати одразу кілька різноспрямованих ідеологічних преференцій - радянсько-комуністична, соціал-демократична, ліберальна, націонал-патріотична - і жодна з них вочевидь не відбулася як основа загальнонаціональної ідеології і не стала програмною для всього українського народу. В Україні нині відсутній соціально-політичний проект, який був би адекватний суспільним очікуванням і поділявся б більшістю громадян.

На нашу думку, такий проект (у формі загальнонаціональної ідеології) повинен бути запропонований суспільству без переважних апеляцій до якоїсь однієї політичної доктрини, руху, термінології тощо. Зрештою, це питання надзвичайно складне й дискусивне. У якихось зі своїх компонентів ідеологія ця може і навіть має бути традиційною, в еkleктичний або синтетичний спосіб поєднуючи у собі окремі реалістичні й актуальні для громадян попередні уявлення про оптимальний суспільний уклад*. Але ідейно-ціннісне ядро, стрижневий «посил» загальнонаціональної ідеології у сьогоденних українських умовах має бути суттєво оновленим чи щонайменше по-новому сформульованим (зокрема без застосування суспільно-політичної лексики останніх

*Ці уявлення можуть мати цілком конкретні риси, повністю укладаючись при цьому в контекст усе ще впливового «радянського стереотипу» або соціал-демократичної чи ліберальної риторики. Наприклад, «Україна - оазис міжетнічного і громадянського миру», «Україна - культурна і гуманна держава, у нас забезпечується доступна і якісна охорона здоров'я, захист похилих людей, інвалідів, дбайливо виховуються діти», «в Україні заможні люди сплачують в бюджет підвищені податки», «в Україні держава прагне забезпечити фактичну рівність можливостей, підтримує середній та малий бізнес, приватну ініціативу громадян», «українці - високоосвічена нація, ми можемо пропонувати освіту світового рівня за цілою низкою спеціальностей», «українці - працьовитий і талановитий народ, праця кожного чесного трудівника гідно оплачується суспільством» тощо. У більшості своїй все щойно викладене - лише досі нереалізовані мрії; але це і пропозиція конкретних і цілком реалістичних напрямків руху, які обов'язково будуть підтримані суспільством. Їх пропаганда приречена, якщо вона буде голосливою і не підкріплюватиметься відповідною законотворчою діяльністю, політикою держави тощо. Але справедливим є й зворотне: найвідчайдушніші зусилля «влади» будуть марними, якщо громадяни не бачитимуть перед собою привабливого і таким чином деталізованого образу майбутньої України і свого в ній майбутнього життя.

років, яка не тільки стала пустотілою ідеологією у бартівському розумінні, а й добряче набила громадянам оскому). Це першочергова умова її дієвості, потужності її мобілізаційного і консолідуючого потенціалу.

Само собою зрозуміло, що найважчим є визначити зміст цього ядра, а також сконструювати і запропонувати його таким чином, щоб ідеологія спрацювала і не була відторгнута суспільством. Очевидно, специфіка української ситуації для досягнення цієї мети конче вимагає артикуляції, а подекуди й реконструкції національної архетипіки, найбільш значущих міфів, уважного вивчення етнопсихологічних особливостей українців. Водночас на цьому тлі доцільною є культивування відчуття «спільної землі» (в дусі територіального патріотизму В. Липинського) і світоглядних та етичних установок «політичної нації» (без надмірної акцентації на етнічному націоналізмі).

Нарешті, у загальнонаціональній ідеології сучасної України основний акцент має бути зроблений не на поясненні та обґрунтуванні нашого багато у чому непривабливого status quo, а на перспективах і завданнях майбутнього; наше проблемне сьогодні в очах широкого загалу громадян може бути виправданим і вмотивованим лише через ясне відчуття певного горизонту розвитку, перспективності зусиль кожного окремого громадянина і суспільства загалом.

Тут відповідні компоненти загальнонаціональної ідеології можуть стати потужним інструментом суттєвого оновлення змісту публічного дискурсу, надання йому більш конструктивної і спокійно-оптимістичної тональності, переорієнтації медіа з перерахування проблем, пояснення причин їх виникнення й «пошуку винних» на обговорення шляхів їх вирішення в контексті висвітлення нашого позитиву, актуальних і потенційних можливостей.